

שולחן עגול בנושא: כסף ופוליטיקה

21 בדצמבר 1993

ז' בטבת תשנ"ד

מנחה: ד"ר אריק כרמון

משתתפים (לפי סדר א-ב):

ד"ר דן אבנון

ח"כ אורי אור

מר משה כהן

ח"כ מיכאל איתן

ח"כ נעמי בלומנטל

מר מוחמד ברקא

מר שלמה גוברמן

ד"ר מנחם הופנונג

ח"כ מרדכי וירשובסקי

מר רוני כהן

ח"כ מוחמד כנעאן

ח"כ יוסי כץ

עו"ד ד"ר כרמל שלו

ח"כ יצחק לוי

ח"כ אברהם פורז

ח"כ דדי צוקר

ח"כ סילבן שלום

אריק כרמון: נושא של הדיון הוגדר ככסף ופוליטיקה, שם כללי למדי. היבטים שונים של הנושא עומדים על סדר היום הפוליטי, ואני מניח שהם מטרידים גם את הציבור הרחב. המכון הישראלי לדמוקרטיה משתף פעולה עם יו"ר ועדת החוקה בנושאים הנוגעים לחוק המפלגות ולסוגיות הקשר בין מימון במערכות בחירות ופוליטיקה, ונענינו לבקשתו ללבן את הסוגיה הזאת בפורום שאינו פוליטי במובהק.

הנושא אינו חדש, והחידוש טמון בהופעתן של כמה תופעות בתרבות הפוליטית הישראלית, שהפכו את סוגיית המימון לאקוטית הרבה יותר משהיתה. כוונתי בעיקר לכניסתו של ממד הפריימריס, כלומר, דרכים חדשות לבחירת מועמדים, עניין שהעלה את סוגיית המימון ביתר חדות; כמו כן כוונתי לקבלת חוק המפלגות (ואני שמח שרשם המפלגות נמצא אתנו), שמנסה להגדיר את מעמדן של מפלגות הגדרה שונה מבעבר.

לפני שאזמין את יו"ר ועדת החוקה לפתוח בכמה מלים, אגדיר כלל אחד לדיון: מכיוון שיש עמנו דוברים רבים, יגביל עצמו כל דובר לארבע דקות. לשני הפותחים - דדי צוקר, יו"ר ועדת החוקה וד"ר דן אבנון, מרכז התוכנית במכון - הוקצב זמן כפול.

דדי צוקר: ראשית, אני מבקש להודות למכון הישראלי לדמוקרטיה על עזרתו, בין השאר, בארגון הערב הזה. לוועדת חוקה ניתנה במושב הזה הזדמנות לעבוד עם המכון בסוגיית הפריימריס, וזהו, לדעתי, מודל נכון לעבודתה של ועדת כנסת עם גורם חוץ פרלמנטרי, שמציע שיקול נוסף, עוד ידע ועוד אינפורמציה.

אפתח בסקירה מופשטת למדי, ברמת המקור, של אירועי שלוש-ארבע השנים האחרונות בחקיקה, שניסתה לעצב, להגדיר ערוצים לגיטימיים ולא לגיטימיים לפעילותן של המפלגות ושל החיים המפלגתיים במדינה בכלל. פעולת החקיקה, ובייחוד זו של השנים האחרונות, נבעה במידה רבה מלחץ ציבורי מתמיד, שראה במפלגות ישויות שפעולתן חשודה בנקיין כפיים מפוקפק. במידה רבה, המחוקק פעל בעניין זה (ואני מקווה שלא נסחף) על פי צו של הבוחר, צו של הציבור. גורם נוסף שהשפיע רבות על עצם היוזמה לחקיקה ועל החקיקה עצמה היה, כמובן, המוסד של ביקורת המדינה ותפקודו הנמרץ. אין בזה כדי להמעיט מחשיבות פעולתם של חברי הכנסת, ולמעשה, כמו בכל חקיקה, מדובר בקבוצה קטנה למדי.

הציבור שהפעיל את הלחץ התרשם שמדובר במפלגות שיש להן מדינה, ישויות שעוצמתן אינה מוגבלת, שכללי האסור והמותר שלהן שונים מאוד מהמקובל במשק, ופיתח קנאה מסוכנת ואיבה מדאיגה. ואולם, הפעילות בשלוש-ארבע השנים האחרונות היא, לדעתי (ויתקנו אותי המומחים), ללא תקדים בעולם המערבי: המפלגות הוכנסו למשמעת, לבקרה ולפיקוח ציבוריים וחוקיים במהלך גורף מאוד (ואני מקווה שלא גורף מדי).

מה בעצם נעשה? המחוקק יצר ישות משפטית חדשה - מפלגה - שאינה דומה ליישויות משפטיות אחרות. המדינה קבעה - ואולי הרשתה לעצמה פגיעה מסוימת בעיקרון של החופש להתמודד בבחירות - שרק מי שמתארגן כמפלגה, ומקבל על עצמו שורת כללים, מגבלות ואילוצים ומחוייב בצעדים מסוימים, יוכל להתמודד בבחירות לכנסת. כיום מוטלות מגבלות גם על מטרותיה של היישות המשפטית הזאת, והיא נתונה לפיקוח ציבורי יעיל יותר מן הפיקוח על עמותה רגילה. המפלגה מחוייבת כיום לתקנון דמוקרטי, לניהול הליכי בחירות דמוקרטיים (להוציא את המפלגות החרדיות), לסנקציות במקרה של פגיעה בהליכים; המפלגה אינה עוד אחוזה פרטית של חברה, ולמדינה יש רשות להיכנס אליה ולפקח על פעולותיה.

החקיקה (וכוונתי לחוק מימון מפלגות ולחוק המפלגות) השיגה גם צמצום דרמטי של ההישענות על כסף פרטי או על כסף שאינו ציבורי, והעבירה את משקל המימון אל המממן הציבורי, כלומר, אל המדינה. נוצרה כאן לגיטימציה, ולמעשה

חובה, להתערבותה של המדינה, באמצעות רשויותיה - מבקר המדינה או בית המשפט או רשם המפלגות - למען יצירת שקיפות במהלכיה של המפלגה בכל הנוגע למימון. השינוי נובע מכך שהוסכם כי המפלגה ממומנת, ביסודה או בעיקרה, בכסף ציבורי, ולכן זכותו של הציבור, ולמעשה חובתו, להיכנס אל פנקסי החשבונות, אל רשימת התורמים, ולבחון אם הפעולה תקינה והולמת ארגון מסודר, ואם אינה נגועה בחוסר תום או בנקיין כפיים מפוקפק.

פעולות אלה לא החלו לפני שלוש-ארבע שנים, אבל חוק המפלגות והתיקון בחוק מימון המפלגות העניקו לתהליך דחיפה נמרצת. בימים אלה התוסף לחוק המפלגות פרק שעוסק כולו בבחירות הפנימיות במפלגות, ובזכותו, אני מקווה, השגנו איזון נכון בין תפקידיה של המפלגה לבין תפקידיה של המדינה - מעורבות באופן, בצורה ובמימון שעל פיהם מקיימת המפלגה את הבחירות המקדימות. אני בטוח שבסוגיית הפריימריס אמנם מצאנו את כל הפתרונות והחסימות לכל אפשרויות המימון האסור או ליצירת תלות מוגזמת של הנבחר במממנו. השאיפה היתה להקטין או לצמצם, ובמקרה האוטופי לחסל לגמרי, את תלותו של המועמד בכספו של המממן - ויהיה זה הקבלן בעיר שבה נערכות בחירות מקומיות או המממן הגדול יותר בבחירות לכנסת או לראשות ממשלה. הגשמתה של השאיפה הזאת מציבה בעיות קשות בדרכה של המפלגה שבחירה ללכת בדרך הפריימריס, ואני חושש שעם כל כוונותינו הטובות, גם אם הצלחנו למנוע במידת מה את תלותה של המפלגה במממניה, לא מנענו זאת מיחידים, שהיו מוכרחים למצוא מקור מימון לבחירות בפריימריס. הם ינסו לדלג מעל המכשול שמציבות בפניהם המגבלות החמורות בחקיקה. זהו החשש הגדול שלי, והוא מתמקד כיום בעיקר בפריימריס.

אסיים בכך שאני רואה פגם מהותי אחד, שמעיב על ההישג הגדול: המפלגות לא התגברו על האיבה והחשדנות כלפיהן בציבור, וותהיה זו טעות ציבורית ממדרגה ראשונה מצדה של הכנסת לאשר את הפיצוי המוצע למפלגות תמורת כל השיפורים המפליגים שתיארתי. משטר דמוקרטי אינו יכול לספוג מהלומות מתמידות לקרדיט וללגיטימציה של הארגונים הפועלים בו.

דן אבנון: אמקד מעט את הסוגיה שבה ראוי, לדעתי, לעיין היום.

תחילה תחום שאינו בעייתי: תרומה כספית מאדם פרטי לפעילות פוליטית או לקידום אינטרסים פוליטיים הקרובים ללבו או אף לכיסו אינה פסולה כשהיא לעצמה. התרומה היא סוג של השתתפות פוליטית, וככל שירבו ערוצי ההשתתפות הפוליטית הלגיטימיים במשטר דמוקרטי, כן ייטב. ואולם, הבעיה שמעסיקה אותנו הערב אינה הצדקת תרומות למערכת הפוליטית.

את השאלה אפשר לנסח כך: האם תרומה כספית עלולה להיות פתח לתלות לא סבירה של נבחר ציבור במי שמימן את מערכת הבחירות שלו?

לצורך הדיון אבחין בין שלושת הסוגים הקיימים כיום של מערכות בחירות לכנסת, שלושה סוגי מועמדים, ואעמוד על אופני מימוןם:

ראשית, בחירות מקדימות במפלגות. אף על פי שחוק המפלגות אינו מחייב את המפלגות להליך דמוקרטי, קבעה מפלגת העבודה בבחירות שקיימה לקראת הכנסת ה-13 נורמה, ואף פיצלה את הליך הבחירות המקדימות לשניים - בחירות נפרדות לראשות הרשימה ולאחריהן בחירות לרשימת המועמדים לכנסת. מאז נעשו הבחירות המקדימות לחלק מן השיח הפוליטי, והיו למובן מאליו הפוליטי. אי אפשר כיום לעסוק בקביעת רשימות בלי להתייחס אל שאלת הבחירות המקדימות, הפריימריס;

שנית, הבחירות הכלליות לכנסת, המוכרות לנו מאז קום המדינה; שלישית, בחירות ישירות לראשות הממשלה, ואף על פי שהן מתקיימות במקביל לבחירות לכנסת, אפשר לראות בהן סוג בפני עצמו. בבחירות מעין אלה לא התנסינו עדיין.

הערת ביניים: ומה עם הבחירות לרשויות המקומיות?

דן אבנון: אני מתמקד רק בבחירות לכנסת ולממשלה. אני מבקש להצביע על בעיות עקרוניות, ולהערכתי, הבעיות העקרוניות האלה תקפות לא לרשויות המקומיות בלבד, אלא גם לבחירות לאיגודי עובדים.

איך מממנים את שלושת הסוגים האלה? מדובר במערכות נפרדות, וכל אחת מהן זקוקה למימון, ועלינו לשאול מה יקרה בשעה שיש הרבה מערכות בחירות והרבה כספים. אני מבקש לאתר נקודות אפשריות של תלות. איך הסדיר המחוקק את שאלת המימון לשלוש מערכות הבחירות האלה?

בנוגע לפריימריס, בניגוד למה שנכתב בעיתונים בשבועות האחרונים, ודדי צוקר הזכיר זאת, נחקק תיקון לחוק המפלגות שמסדיר מסגרת למימון בחירות מקדימות במפלגות. לתורם בודד מותר לתרום עד 5,000 ש"ח למערכת בחירות של מועמד המתמודד במפלגה על מקום ברשימתה לכנסת, ועד 20,000 ש"ח למועמד המתמודד במפלגה לתפקיד ראש הרשימה או לתפקיד מועמד המפלגה לראשות הממשלה. המחוקק קבע גם תקרה להוצאות: אם מספרם של חברי המפלגה פחות מ-150,000, רשאי מועמד המתמודד על מקום ברשימה לכנסת להוציא עד 150,000 ש"ח; ואם מספר החברים יותר מ-150,000, רשאי המוסד לביקורת של המפלגה להעלות את תקרת ההוצאות ל-300,000 ש"ח. מחישוב פשוט עולה כי המועמד המתמודד על מקום ברשימת מפלגתו לכנסת זקוק לכל הפחות ל-30 תורמים, 5,000 ש"ח כל אחד; ומועמד המתמודד על ראשות המפלגה או הממשלה - ל-50 תורמים, 20,000 ש"ח כל אחד.

מימון הבחירות לכנסת מוסדר מכוח חוק מימון מפלגות, ומכיוון שהוא מוכר, לא ארחיב את הדיבור. אציין רק כי חוק זה אינו תואם את המציאות הפוליטית שהתפתחה ב-20 השנים שעברו מאז שנחקק.

בנוגע למימון מערכת בחירות לראשות הממשלה, המחוקק לא עסק ספציפית במימון מערכת הבחירות הזאת, ואפשר להניח שהיא תמומן במסגרת חוק מימון מפלגות. המחוקק לא עסק גם באפשרות של סיבוב שני, ובדו"ח המכון הישראלי לדמוקרטיה שעוסק בנושא יש הצעות להסדרת העניין (דן אבנון ומנחם הופנונג, "מימון מפלגות: המלצת צוות המכון הישראלי לדמוקרטיה, 20.10.93", מתוך: מנחם הופנונג מימון מפלגות ומימון בחירות בישראל, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 1993, דו"ח ביניים, 9-13).

כעת ברצוני לעסוק בשאלת הבקרה והפיקוח על המסגרת שנקבעה. את עיוני מדריכה השאלה של מידת הפיקוח הציבורי על תלותו של הנבחר באינטרסים של מממנים פרטיים. האם המסגרת החוקית הקיימת מבטיחה את הפוליטיקאים מפני תלות יתר בגורמים שמימנו את מערכת הבחירות האישית או המפלגתית שלהם? ברקע עומדת השאלה הזאת: מה רצוי שיתקיים כחוק וכנורמה במשטר דמוקרטי יציב ומתוקן, שמשרת את אזרחיו?

נחזור לבחירות במפלגות: את הפיקוח על טוהר המידות בבחירות הפנימיות במפלגה מפקיד החוק בידי המוסד המוסמך לכך במפלגה. מכיוון שהליך הבחירות במפלגה הוא וולונטרי, עניין פנימי של חברי המפלגה, טוב עשה, לדעתי, המחוקק שהותיר בידי החברים את הפיקוח. התיקון לחוק, שהזכיר דדי צוקר, מבטיח את פומביות המידע על המתרחש

במפלגה, ומוסד הביקורת של המפלגה חייב להגיש לרשם המפלגות את הדו"חות הפנימיים ואת ממצאיהם. ההנחה הסמויה בחוק היא כי רשם המפלגות יעמיד את המידע לרשות הציבור כולו, ולא לחברי המפלגה בלבד, ובכך תתאפשר הסנקציה החשובה ביותר: הבחור הוא השופט, ויום הבחירות הוא יום הדין.

ואולם, למרות ההנחה הסמויה הזאת, אליה וקוץ בה: שיטת הבחירות לכנסת אינה יוצרת זיקה בין הליך הבחירות הפנימי במפלגה לבין הליך הבחירות הארצי. לשופט - הבחור - אין בית משפט ואין ברשותו הליך משפטי. על פי שיטת הבחירות הכללית, המבוססת על עקרון הייצוג העקיף - בוחרים רשימה ולא חברי כנסת בודדים - את הדין נותנת הרשימה כולה, לא חבר הכנסת הבודד; ואילו שיטת הבחירות המקדימות במפלגה מבוססת על עיקרון אחר, עקרון הייצוג הישיר - המועמד, הנבחר בהליך פנים מפלגתי, חייב דין וחשבון לקבוצת בוחריו במפלגה, לא לכלל הציבור הבוחרים לכנסת ואף לא למוסד ממוסדות מפלגתו. הפער הזה מבטיח, להערכתי, תלות מוגזמת של חבר הכנסת שכך נבחר בשולחיו מקרב חברי המפלגה, וכאן עולה במלוא חריפותה שאלת התלות בין תורם לבין מועמד.

אין בעיה מיוחדת, אם כן, בכך ש-30 תורמים יממנו מערכת בחירות פנימית של מועמד לכנסת, אבל בתנאי אחד חשוב: תלותו של המועמד בתורמים תאוזן בתלותו בעשרות אלפי בעלי זכות בחירה, במחוז בחירתו למשל. שאלת המימון מאוזנת עם שאלת התלות בגוף נוסף. אם אין איזון כזה, עלול המועמד להיות חייב בדין וחשבון לארגון עובדים חזק, למשל, שממוקם במחוז הבחירה המפלגתי, או לאיגוד כלכלי, שהנהלתו מרוכזת במחוז בחירה מסוים שקבעה המפלגה, או לתנועה פוליטית לא מפלגתית, שהחליטה להתארגן במחוז בחירה מסוים. במצב החוקי הקיים יכולה קבוצה מאורגנת היטב, ויהיה הבסיס להתארגנות אשר יהיה, להשתלט על מחוז או על מחוזות בחירה במפלגה אחת ואפילו במפלגות שונות. קבוצה כזאת יכולה לשלוח לכנסת חברים חברים את מלוא נאמנותם לארגון ולא למפלגה, וודאי שלא לאזרחי המדינה. ל-30 התורמים תהיה נגישות לא סבירה למערכת השיקולים של חבר הכנסת, וזוהי סכנה של ממש לתפקוד הכנסת, לרמת החברים בה, ולשלום החיים הדמוקרטיים בישראל.

נעמי בלומנטל: לצערי, איאלץ לקצר בדברי, ואתמקד בייצוגן של הנשים. גם היום מצבן הייצוגי של הנשים גרוע מאוד, ואני חוששת כי בשיטת הבחירות החדשה נמצא את עצמנו לגמרי בחוץ. גם בבחירות המוניציפליות לא הצלחנו ביותר. חשבנו שהמערכת המוניציפלית היא מערכת נכונה, ושהמישור המוניציפלי מתאים לנשים, אבל לצערנו הקהל אינו שותף לדעתנו, וליתר דיוק אין לנו כלים להיבחר.

בשיטת הבחירה החדשה - שיטת הפריימריס - הכלי המרכזי יהיה הכסף. כדי להיבחר לפריימריס יש צורך בשלושה מרכיבים: כסף, פרסום וארגון (ולמעשה אפשר לומר כי גם את שני המרכיבים האחרים אפשר לקנות בכסף), ולנשים אין כסף. כשייצגתי את ישראל בועדת האו"ם למעמד האשה, התגלה לי נתון מדהים: 98% מן ההון בעולם מרוכז בידי גברים. זאת ועוד, הנשים אינן נמצאות בעמדות המפתח: במגזר הציבורי תופסות נשים כ-60%-70% מהעמדות הנמוכות, ואילו שיעורן בעמדות הבכירות - מנכ"לים, סמנכ"לים וכדומה - מסתכם באחוזים בודדים.

בבחירות לרשימת הליכוד לכנסת האחרונה רצו 127 מתמודדים, ומהם, כמדומני, 11-12 נשים. כמעט כל המתמודדים מקרב הגברים נשאו בעמדות מפתח, היו מוכרים ולצדם עמד כוח הארגון; אמנם לעובדים של ראש הרשות, של המנכ"ל או של הסמנכ"ל אסור לעשות זאת, אבל בפועל הם מסייעים לו בכל מיני עבודות הקשורות לבחירות (ובחוקי

המפלגות צריך לתת על כך את הדעת(; מי שנהנה מהכרה, מיוקרה ומכוח הארגון זקוק לפחות כסף. לדמוקרטיה הישראלית חשוב שלא ייווצר מצב שבו נמצא את עצמנו - בכנסות הבאות, בממשלות הבאות וברשויות המקומיות הבאות - ללא נשים.

אורי אור: במפלגת העבודה גיבשנו בשנים האחרונות רעיון של פריימריס פתוחים, ולא השלמנו את העבודה עדיין. יש לנו כיום מעין יצור כלאיים, ואנו שואפים להגיע לכך שכ-50% מהמועמדים ייבחרו בפריימריס ויתמודדו באזור שלהם מול מועמד ממפלגה אחרת. עלינו לזכור שאנו עומדים כיום בעיצומו של תהליך שינוי.

יש טעם לפגם (ואמרת זאת לדדי צוקר) בכך שמפלגות מסוימות עדיין עובדות בשיטה של מועצה, של מרכז וכדומה, ואילו מפלגות אחרות כבר החלו להיכנס לפריימריס. אלה תהליכים שונים לגמרי, בייחוד מבחינת המימון למגנון שמנהל את הפריימריס. לא נמצאה עד היום השיטה לסייע למתמודדים בפריימריס, והם נאלצים להתבסס על תרומות, ולמי שיש כסף יש יותר סיכוי להצליח (וכוונתי למתמודדים על מקום ברשימה לכנסת, שאינם מקבלים דבר מן המדינה, ולא למתמודדים על ראשות הרשימה, שמקבלים עזרה מהמדינה). זוהי בעיה קשה, ואין לה פתרון עדיין. איני מתנגד לתרומה לתנועה או למפלגה, אלא לתרומה לבודדים. שיטת מימון המפלגות צריכה למצוא את הדרך לסייע למתמודדים בפריימריס.

כדי לחדד את הדברים אני רוצה לומר (ואפשר לחייך) כי הלוואי שהיינו יכולים להגיע לשיטה שבה יבחר המחשב את המועמדים: זה יהיה הרבה יותר זול, המועמדים יהיו טובים יותר, ולא יהיו שום בעיות. ואולם, אני מאמין שתקוותי לא תתגשם, ולכן אני בעד שיטה פתוחה ככל האפשר. אנחנו רוצים שיותר ויותר אנשים יהיו שותפים לתהליך. למפלגת העבודה, למשל, יש, נניח, 500,000 או 800,000 מצביעים, ואני רוצה שרבים ככל האפשר ישתתפו גם בתהליך הפריימריס. (ראו לדוגמה את חיפה או את כפר סבא.) שיטת המועצה, המרכז, שנראית זולה יותר, היא, לדעתי, שיטה משחיתה, ותעיד על כך תופעת המינויים, שפשתה בכל המפלגות. אם השר רוצה להמשיך ולהיות שר, הוא יכול לחלק 40 מינויים לאנשי מרכז, ואף על פי שזה על חשבון המדינה, המחיר לטווח הארוך גבוה מאוד.

אי אפשר להתחרות בלי כסף, ורק מתמודד עשיר יכול להסתדר בלי תרומות. את בעיית השליטה על התרומות אי אפשר לפתור. אפשר רק לפקח על ההוצאות. אני בעד פיקוח מלא של המדינה על המפלגות. איני סומך על שום מפלגה. אני מסכים עם דבריו של דדי צוקר כי יש מפלגות שיש להן מדינה, והגיע הזמן שתהיה מדינה שיהיו לה מפלגות, והיא תפקח פיקוח הדוק על כל הוצאותיהן.

יוסי כץ: אני רוצה לחלוק עמכם חוויה. אני היחיד סביב השולחן הזה שעבר ארבע מערכות בחירות פנימיות בכל השיטות - מועצת מחוז, מרכז וכדומה, ושיטת הפריימריס. מבחינות רבות, שיטת הפריימריס קלה מכולן. בשיטה של מרכז או מועצה צריך להפעיל לחץ פיזי מתון) או להפך, לספוג לחץ פיזי מתון) על, למשל, 3,000 חברים, וכל אחד מהם הוא 100% וצריך לנהוג בו בכפפות של משי. בשיטת הפריימריס, לעומת זאת, ככל שהשיקול הקולקטיבי או השכל הקולקטיבי רחבים יותר, קל יותר להתמודד. המועמד נבחן לא על פי מערכות יחסים אישיות, אלא לפי הכישורים, היכולת, המסר.

החוק שהתקבל (וכוונתי לנושא מימון הפריימריס בלבד, ולא למימון מפלגות) הוא, לדעתי, חוק טוב. הביקורת שהיתה בתוך מפלגת העבודה (ואין זה סוד שהיא עיכבה את הליכי החקיקה) כוונה נגד העובדה שאחדים מיוזמי החקיקה עדיין לא עברו בחירות לפי שיטת הפריימריס, וחברי מפלגה, שעברו את הפריימריס, העלו טרזניה נגדם, וטענו שמי שלא

עבר זאת על בשרו אינו יכול לקבוע כללים, וכי מפלגת העבודה נהגה אף לפי כללים חמורים יותר. אגב, אני יו"ר הפריימריס של ההסתדרות במפלגת העבודה, ואף על פי שהחוק אינו חל על הבחירות האלה, קיימנו אותן בדיוק לפי הכללים.

הערת ביניים: החוק חל על כל ארגון מעל לגודל מסוים.

יוסי כץ: לא, הגבלנו את עצמנו אך ורק לרשויות מקומיות, לכנסת, לחברי מועצות מקומיות, לראש ממשלה ולשרים. הרשימה סגורה.

בכל אופן, קבענו את הכללים, ובשבוע הראשון כבר הוטלו קנסות כבדים על מזכירי הסתדרות שניצלו את תפקידם לרעה לצורך הפריימריס. נתנו את דעתנו גם לשאלת התעמולה, וקבעתי שכל מועמד במישור הארצי, שצריך לפרוס את התעמולה לקשת רחבה מאוד - 130,000-150,000 בוחרים - זכאי להעביר על חשבוננו את הודעתו עם הודעתנו לבחור. כל מועמד קיבל אפשרות לפרסם תמונה ו-140 מלים, ולהגיע לכל בוחר. זהו חלק מההליך הדמוקרטי. עם זאת, איני מכחיש, ואמרתי זאת גם בוועדה, ששיטת הפריימריס נותנת למתמודדים לגיטימציה לקבל תרומות. עם כל הסלידה מן התרומות האישיות, במגבלות שקובע החוק אפשר למצוא בהן חיוב.

אורי אור: זה עניין של גודל הסכום.

יוסי כץ: נכון, אבל אנחנו קבענו את זה בצורה סבירה למדי.

הערתי האחרונה נוגעת לפרשנות: הסתייגתי מדיווח המוסד המפקח לציבור התקבלה, ואין חובה לחשוף את רשימת התורמים, אלא רק את החריגות, את הדו"חות, את הממצאים, וכדומה. עם זאת, בסעיף 28/כ"א נקבע שהמוסד לביקורת רשאי לפרסם את הרשימה בדרך שתקבע. אני מעוניין לדעת איך יפרש בית המשפט העליון את הסעיף הזה כאשר ידון בעתירה לפרש את המלה "רשאי" כחובה. האם תהיה תועלת בהסתייגות שלי?

מנחם הפנונג: אמקד את דברי בנושאים שעלו בחודש האחרון, והיו, לדעתי, מסוכנים. ביום שישי שמעתי ברדיו ראיון עם יו"ר ועדת הכספים, ובין השאר דיבר על הצעה שעומדת על הפרק - איסור מוחלט לתרומות למפלגות - ובכך מצא הצדקה להעלאת המימון. יש בזה, לטעמי, פגם ניכר, מכיוון שאיסור התרומות פירושו הקפאת המערכת הפוליטית וקושי ניכר לכניסתם של מתמודדים חדשים. האיסור הופך את המפלגות לארגונים שתלויים בכל קיומם במדינה בלבד. חשוב להתיר למפלגות לגייס כסף ממקורות עצמיים, והתרומה היא, כאמור, סוג של השתתפות פוליטית. הדרך הנכונה היא להוריד במידה ניכרת את גובה התרומות, ולא לאסור את קיומן לגמרי.

אורי אור: יש בינינו גזבר של מפלגה אחת לפחות, ואולי הוא יוכל לומר לנו מהו באמת שיעורן של התרומות ומהו שיעורן של מימון מפלגות. אני מאמין שנגלה ששיעורן של התרומות נמוך.

מנחם הופנונג: אני מכיר את הנתונים שפירסם מבקר המדינה, ולפיהם לפחות מפלגה אחת הוציאה ב-1984 65 יחידות מימון, בלי שיהיה לה שום מימון קודם, ולאחר הבחירות קיבלה סכום מימון של שלוש יחידות.

הערת ביניים: וככה מגיעים לבית נשיא המדינה.

מנחם הופנונג: בכל אופן, המקרה הזה מוכיח, ואני חושב שזה מוסכם, כי אפשר לגייס הרבה מאוד מתרומות. בנוגע ליחידת המימון, עוד לא שמעתי סכומים מדויקים, אבל ברור שמדובר בהעלאה ניכרת מאוד של יחידת המימון, וההצדקה העקרונית היא הכסף ששלל בג"ץ מהמפלגות לאחר הבחירות.

הערת ביניים: בתיקונים נוספים שאנחנו מסיימים בימים אלה מוטלת עוד מגבלה - איסור על פעילות עסקית נוספת.

מנחם הופנונג: בכל אופן, לפני שיעבור החוק לקריאה שלישית בכנסת כדאי להציגו לעיון הציבור. מדובר בכללי המשחק הפוליטי, וראוי שאנשים יוכלו להגיב.

סילבן שלום: אני נגד החוק במתכונתו המוצעת, ואף הצעתי כמה הסתייגויות שלא עברו, לצערי. החוק מיועד רק למי שכבר נמצא כיום בכנסת, רק למי שיש לו כסף מהבית. הגבלת גובה התרומה ל-5,000 ש"ח תגביל, לדעתי, את כל מי שאין לו כסף משלו ואין לו הרבה חברים קרובים. אם אדם רוצה לרוץ לכנסת, ואין לו רשת של חברים שיכולים לתרום לו 5,000 ש"ח, אלא רק שני חברים שכל אחד מהם יכול לתרום 40,000 ש"ח, תהיה לו בעיה. בדרך כלל, מי שיש לו, יש לו גם חברים שיש להם, ואין לו בעיה לגייס את הכסף. ולכן, החוק עלול, לדעתי, לפגוע במועמדים חדשים, ובעיקר במועמדים מהפריפריה. בשיתוף עם יוסי כץ הצעתי להעלות את השיעור ל-15,000 ש"ח. הפרש הסכומים אינו משמעותי מבחינת התלות, אבל הוא יאפשר גם למועמדים שאין להם לגייס תרומות ממספר מצומצם של חברים.

בנוגע לגובה המכסה: ההגבלה ל-150,000 ש"ח מסייעת גם היא לאלה שיש להם. מי שנמצא כבר כיום בעמדת מפתח נהנה מחשיפה ומפרסום, ואילו מי שאינו מוכר זקוק לקצת יותר חשיפה ולקצת יותר כסף. עוד נקבע בחוק כי מי שיש לו שירותי משרד כל השנה יינה מהם גם בתקופת מערכת הבחירות, בלי שזה ייחשב לתרומה. עורך דין או רואה חשבון, שמקבלים במשך ארבע שנים שירותי משרד ושירותי רכב, ימשיכו לקבלם גם בתקופת הבחירות, בלי שייחשבו להוצאה נוספת. גם זה מטיב עם אלה שכבר יש להם. מי שאין לו צריך לשכור משרד ורכב, להעסיק מזכירות, לעשות טלפונים, וכל הוצאותיו יכללו במסגרת 150,000 הש"ח.

אין פלא שההסתדרות הוצאה מתחום חלותו של החוק. בזכות כוחה העצום, מסוגלת ההסתדרות להפעיל לחץ ולנצח תמיד. ההסתדרות חייבת להיכלל בחוק.

בנוגע לתרומות מקיבוצים, תמכתי בכך שתרומות מקיבוץ לחבר קיבוץ לא ייחשבו לתרומה. ואולם, בהצעת החוק המקורית הוצע כי תרומה של קיבוץ לכל מועמד שהוא לא ייחשב לתרומה, וזאת אין הדעת סובלת; שכן אם קיבוץ מסוים יחליט שאני בחור נחמד, אז הוא יתרום לי, ואם לא - לא; וברור לכול שהקיבוצים יתרמו למפלגת העבודה ולא לליכוד. היתה על הסעיף הזה מלחמה עד הרגע האחרון, ואני שמח שהוא נפל.

מיכאל איתן: אומללים אזרחי מדינת ישראל שצריכים לדון בסוגיות דמוקרטיות רציניות והדיווח שהם מקבלים נראה כך. על הפרק עומד חוק מימון מפלגות, שיש בו היבטים חיוביים ושליילים, אבל האזרחים יודעים רק ששודדי הקופה הציבורית רוצים לקחת כסף - "עליהם", ולא מלה מעבר לזה. אין ניתוח, אין התייחסות עניינית.

החוק הזה, ואני הייתי בין יוזמיו, כולל שני מרכיבים: הראשון, הגדלת המימון, והשני, שבעה שיפורים, המסתכמים לכדי רפורמה מרחיקת לכת, ויכולים להיות תשובה לכל הדמוקרטיות המערביות שמעורבות בבעיה המסובכת והקשה של כלכלה ועסקים, ביזנס ופוליטיקה.

אני רוצה להתמקד בנקודה אחת: יש לי הרבה לומר על מה שקורה בארץ הזאת, על השחיתות, על השתיקות הגדולות והרועמות, וזו צביעות גדולה להציע שנמתין וניתן לדברים להמשיך, ולטעון שאנו בעד תרומות למפלגות.

מי הם התורמים הגדולים למפלגות? מיקי שטראוס אינו מחסידי הליכוד ומבקר בכל הזדמנות; מריו לסניק, ידידי האישי, מגדף את שלטון הליכוד ואני חי אתו על סכינים; אליעזר פישמן ידוע בעמדותיו נגד הליכוד. והנה, אני פותח את דו"ח מבקר המדינה, ורואה שכל אחד מהם תרם רבבות שקלים לליכוד ובו בזמן, כדי להיות בטוחים, גם למפלגת העבודה. למה? הם פשוט חכמים. האם אין זה שוחד? הרי כולנו יודעים בדיוק מהי מטרתן של התרומות.

יש גם חכמים יותר, שלא תרמו בעצמם כדי שלא ידעו שזה הם, אלא שלחו את הבן דוד, נתנו לו כסף, ולמעשה, גזבר המפלגה יודע בדיוק: זאת תרומה מזאבי, אבל היא רשומה על שם טליה זאבי; זאת התרומה מדנקר, אבל אצלנו רשום שם אחד ובמפלגה אחרת שם אחר. מדובר בקבוצה מרכזית של מממנים ומשקיעים, ששולחים את לחמם על פני המים, ולא יעבור זמן רב עד שיחזירו לעצמם את ההשקעה, ויקבלו תמורה עשרות מונים על חשבון הציבור, על חשבון טוהר המידות, ואיש אינו יוצא נגד הדברים.

קבוצה שנייה של מממנים - כ-90% - הם תושבי חו"ל. אנחנו נלחמים על העיקרון של עצמאות ההחלטה, ואומרים שלא ניתן זכות בחירה למי שאינו אזרחי ישראל, כי אין לו זכות עקרונית להשתתף; אבל לתרום 100,000 דולר מותר לו. אמנם החוק מגביל את התרומה ל-20,000 דולר, אבל תפתחו את הרשימה, ותראו שכל בני משפחתו מתחלקים, וכל אחד נתן 20,000 דולר. זה מותר וזה בסדר. אם אתם רוצים שהם ישתתפו בהליך הדמוקרטי, תנו להם להצביע. 20,000 דולר אינם שקולים לקול אחד.

בושה וחרפה שראש ממשלה ישראלי, שרי ביטחון, אנשים מכובדים, עומדים לצאת לאמריקה ולקבץ נדבות, לא לביטחון, לא להשכלה, לא לרווחה, אלא למפלגות שלהם. ואחר כך יושבים התורמים בקאונטרי קלאב שלהם ולועגים לנו. ובזה איננו נלחמים, ואת זה איננו רוצים להוקיע. לא, אנחנו בעד תרומות למפלגות. זוהי הדמוקרטיה, זוהי הגשמת הדמוקרטיה הלכה למעשה.

ובנוסף לכל זאת, יש כאן גם ממד של אי שוויון: שתי המפלגות הגדולות מקבלות את כל התרומות. במובן זה, החוק יהיה ליברלי. אני לא מתבייש לומר כי אני איש כלכלה חופשית, איש לוחמה חופשית, ליברל בכל רמ"ח אברי. רוצים כסף של המדינה? תקבלו, אבל אל תיקחו משום מקור אחר; תתחייבו לדווח; תנהגו כמו גוף ממשלתי; תעמידו את הכספים לביקורת; תתחייבו בדיווחים חצי שנתיים כדי שמבקר המדינה יוכל לבדוק בזמן אמת, וכדי שלציבור, שמממן את המפלגות, תהיה הזכות המלאה לדעת על מה שקורה; והכי חשוב - להגביל את תקרת ההוצאות כדי שהמפלגות לא יגיעו למצב שאליו הגיעו כיום, לקטסטרופות האלה, לגרעונות של עשרות מיליונים.

האם לזה כוונתכם ב"דמוקרטיה"? לכך שמפלגה נושאת באילוץ של 40 מיליון ש"ח חובות? לכך שאין ממצים את הדין עם האשמים במחדל ואין מענישים אותם? צריך לחולל רביזיה ומהפכה, וכדאי לבצעה גם אם התשלום הוא 30% מהסכום שמגייסות המפלגות בתרומות. אם זה מה שיש לשלם כדי לזכות בהסכמתן, כדאי. זוהי שעת כושר נדירה, ובזמנים אחרים הן לא יסכימו. הכסף הזה הוא הזול ביותר. כספי השוחד מהתרומות יקרים הרבה יותר, ומחירם לציבור לטווח הארוך גבוה לאין ערוך.

אריק כרמון: אני רוצה להעיר הערה משווה: הבעיה שצינת - תרומתן של חברות גדולות למפלגות שונות - מוכרת בעיקר במערכות בחירות בארצות הברית. בדמוקרטיה פרלמנטריות יש נטייה לכיוון שצינת - מימון ציבורי.

משה כהן: לא אוכל לספק אינפורמציה רבה. תחילה אתאר את הרקע שממנו באתי: עליתי מאוסטרליה ב-1979, ואני מעורב בפוליטיקה מזה שנה. לפני כן לא ידעתי מהי פוליטיקה. חשבתי שכל חברי הכנסת שודדים את המדינה, זאת התמונה שנתנו לי חברי הכנסת עצמם. אל הפוליטיקה נכנסתי, בראש ובראשונה, משום שאני אוהב את הארץ הזאת, ורציתי לתרום כמו שתרמתי בחו"ל.

אני דוגל בפוליטיקה נקייה, זהו, לדעתי, אחד העקרונות המרכזיים. ואולם, לא ייתכן שנציע חוק שיבטל את התרומות, אף על פי שבעיקרון אני בעד החוק, ואני מכיר בבעיית התלות. יש, לדעתי, בעיות חמורות הרבה יותר מהבעיה הכספית. המפלגות הגדולות מגייסות כיום, לדעתי, כמה וכמה מיליוני ש"ח לשנה, ולכן, אם רוצים להוריד את התרומות ל-5,000 ש"ח, צריך להציע פיצוי. ואולם, כמו שאמר מיכאל איתן, לא ייתכן שלא יסבירו לציבור את הבעיה.

דדי צוקר אמר שאנחנו שודדים את הקופה. לדעתי, בדבריו הוא גורם יותר נזק למערכת, משום שהוא אינו מתחשב בשיקול הכלכלי. אני אמנם אחד הגזברים של מפלגה השרויה בחוב אדיר (ואגב, המספרים שהתפרסמו בעיתונים אינם נכונים, ובכל זאת מדובר בחוב אדיר), אבל אני בעד החוק. ועם זאת, אני טוען שצריך לפצות על הפסקת התרומות, ואיני חושב שאני שודד את המדינה.

ואגב, דיברנו על התלות בתרומות. האם התלות בקבלני הקולות בפריימריס אינה חמורה יותר? אין לי ספק ששיטת הפריימריס היא הטובה ביותר מבחינה דמוקרטית, אבל רק בתנאי שמנהלים אותה כהלכה, ואיני בטוח שכך אכן עושים.

רוני כהן: אני חושב שיש משום תמימות והיתממות בנוגע למימון המפלגות ולקשר עם חברי הכנסת. יש הבדלים עצומים בערכם הפרסומי של חברי כנסת שונים: יש חברי כנסת שבזכות פעילותם התקשורתית המשנית, ולא דווקא בזכות חברותם בכנסת, ערכם הפרסומי גדול מאוד, ויש חברי כנסת שערכם הפרסומי שווה לאפס - הציבור אינו מכיר אותם, אינו יודע עליהם דבר, ואף לא שמע עליהם. מבחינה מקצועית, להערכתך, יכול פרסומאי מקצועי להכניס לכנסת, בהשקעה של כמיליון דולר, כל אדם. אם יש מיליון דולר, אפשר להכניס גם גמל לכנסת. ידוע לכולנו שיש מספיק אנשים במדינה שיש להם יותר ממיליון דולר לצורך זה.

הניסיון ליצור מערכת של שוויון בין חברי הכנסת, בפריימריס או בבחירות אחרות, אינו רלבנטי, להערכתך, ואף אינו ניתן לביצוע. החוק מנסה ליצור השוויה ולא שוויון.

אני מכיר חברי כנסת שבפריימריס האחרונים החליטו להיכנס למירוץ חודש או חודשיים לפני הבחירות, אבל את הקמפיין החלו שנה לפני כן, בלי חוק מימון מפלגות, בלי מבקר המדינה ובלי שום בעיה. אם עורך דין מצליח או מנהל עסקים או פוליטיקאי או כל אדם שאינו חבר כנסת בונה לעצמו דימוי במשך שנתיים, שלוש, ארבע או חמש שנים, ומשקיע בזה מיליוני דולרים, אין שום הגבלה. הוא מגיע לפריימריס במצב טוב יותר מהאחרים, ול-5,000 ש"ח או ל-15,000 ש"ח אין שום משמעות. מבחינה זו החוק מצחיק.

יש כאן היתממות בנוגע להוצאות: מבקר המדינה יכול לבדוק את ההוצאות, את החשבונות, אבל אין לזה שום ערך. אפשר בלי שום בעיה להגיע בהוצאות לקמפיין שעלה 150,000 ש"ח, ולמעשה ערכו מיליון דולר. מבקר המדינה אינו יכול להגיע אל המספרים. ולכן, אם רוצים ליצור השוויה בין המועמדים לבחירות מבחינת הנפח הפרסומי או התקשורת שיקבלו, הדרך אינה לקבוע את הסכום שמותר להוציא, אלא לקבוע במדויק את כמות החשיפה המותרת: כמה מודעות מותר לפרסם ובאיזה גודל, כמה פעולות בדיבור ישיר מותר לעשות, כמה עלונים מותר לחלק, וכיוצא באלה.

מוחמד ברקא: יש כאן, לדעתי, טעות מקצועית - הקבלה שרירותית בין המפלגה ומנגנון הבחירה בתוך המפלגה לבין מנגנון הבחירות למוסדות המדינה. ולכן, יכול להיות שהדאגות שלי, כאיש חד"ש, אינן הדאגות של המפלגות הגדולות. המדינה, לדעתי, אינה צריכה לעסוק בהליכים הפנימיים של הבחירות ושל הדמוקרטיה במפלגות. קביעת המתכונת לארגון המפלגה מיותרת לגמרי. אי אפשר להסתפק בקביעה שהפריימריס הם הליך דמוקרטי יותר מן המרכז; צריך לברר איך נבחר המרכז, איך בוחרים בפריימריס, מיהו הציבור שמצביע בפריימריס. במפלגה שלי, למשל, את המרכז - המועצה - בוחר הסניף, לפי הפרופורציה של כל סניף, ובשיטה כזאת אין מקום לטעויות או לשרירות.

בדברי הפתיחה עסק דדי צוקר בחוק המפלגות, ואני חושב שהחוק נועד לכפות התערבות של המדינה בארגון הפנימי של המפלגה, וההתערבות מיותרת. גם בלי חוק המפלגות יכולה המדינה להתערב בשני המרכיבים העיקריים של תפקוד המפלגה: (א) המצע, אם הוא דמוקרטי או לא דמוקרטי, אם הוא נגד אופיה של המדינה, וכיוצא באלה. לזה די בסדר הדין הפלילי; (ב) המימון הציבורי, ונושא זה כפוף למבקר המדינה, ואיני מסכים לזלזול בתפקידו.

מיכאל איתן: עניין המצע אינו קשור לחוק המפלגות, אלא לשיטות הכנסת.

מוחמד ברקא: נכון, ולכן לא צריך להתערב בדרכי הבחירה, בצורות החברות ובכל מיני דברים כאלה, כי המדינה, כאמור, מתעניינת בראש ובראשונה במה שאומרת המפלגה במצעה ובדרך ניהולה את כספי המדינה. איני מתנגד לרישום המפלגות כעמותות או לכל רישום אחר, אבל הכניסה אל דרכי הארגון המפלגתי ואל התחומים הפרטניים מיותרת ואף אינה דמוקרטית. בנוגע למימון ולתרומות, אני נוטה להסכים על מיכאל איתן: בהתרמות מוגזמות אפשר לקנות מפלגה או לקנות סעיף במצע, והתרומות מעוותות לא את צורתה של המפלגה ואת תפקודה בלבד, אלא גם את רצונו של הבוחר, והמסר שמגיע אליו מעוות מיסודו.

זאת ועוד, האנשים החלשים בחברה, הטוענים לשוויון ומרגישים את עצמם מקופחים במידה מסוימת, עומדים ממילא בנקודת זינוק נמוכה יותר, ועניין התרומות אינו רלבנטי להם. ולכן, נוצר מצב קבוע - מי שדפוק יישאר דפוק, ולא יוכל להשפיע.

בנוגע לדימוי המפלגה, המפלגות נתפסות כגופים מסואבים, ששודדים את קופת המדינה, ומקורו של הדימוי בתפקודם של כמה פוליטיקאים שבאמת סרוחו. מעבר לזה, יש, לדעתי, לכמה פוליטיקאים גישה פופוליסטית, והם רוצים לפגוע במכשיר הדמוקרטי ביותר במדינה - המפלגה. הם מנסים לבטא את רצונו של העם, ולהציג את עצמם כמשוחררים מהמנגנון, מהמפלגה, מעל לרמה הזאת. אני חושב שהם כורתים את הענף שעליו הם יושבים. מימון המפלגות מהקופה הציבורית הוא בנפשה של המדינה כמדינה דמוקרטית.

אברהם פורז: אחבוש לרגע ארבעה כובעים: הראשון, כובעו של מי שעבר ראשון מכל הנוכחים כאן תהליך של פריימריס, לא באופן אישי, אלא כחבר בד"ש, מפלגה שהנהיגה בראשונה פריימריס, ונחלה כישלון מוחלט; השני, יוזם החוק להגבלת התרומות בפריימריס; השלישי, יוזם חוק, עם מיכאל איתן, בנוגע למימון המפלגות; והרביעי, ולא פחות חשוב, כובעו של מי שעמד במערכת הבחירות האחרונה בראש מערכת כספית של מפלגה, ולמעשה שלוש מפלגות - מר"צ.

הפריימריס בד"ש היו, כאמור, כישלון גמור, ולדעתי, גם הפריימריס של מפלגת העבודה לא היו הצלחה גדולה. איני מתכוון לבודדים, והרי נבחרו גם אנשים טובים מאוד, אלא לתוצר הסופי. בבחירות בגופים קטנים, יכולת המניפולציה גדולה יותר, והמצב הטוב ביותר הוא, לכאורה, שאדם אחד ימנה את כולם. השאלה היא אם זהו האדם הנכון. זאת ועוד, אני חושב שבגלל הפריימריס, בין השאר, נהפכת הכנסת לתיאטרון, וכולם פוזלים למצלמות הטלוויזיה לקראת הפריימריס הבאים, ואי אפשר כמעט לנהל דיון ענייני.

החוק שהצעתי להגבלת התרומות לפריימריס היה מצומצם מאוד, ודדי צוקר הרחיב אותו בוועדה הרבה מעבר לכוונה המקורית. מצאתי יסוד של שוחד ושחיתות (ושלמה גוברמן שישב בוועדה חיזק את דעתי) בכך שפוליטיקאי מקבל תרומה גדולה מאדם בודד, ואפילו יהיה זה החבר היחיד שלו מהכפר. קשה לתחום את הגבול, לקבוע היכן מתחיל השוחד, ולמה 5,000 ש"ח אינם שוחד ו-10,000 - כן. ואולם, היה ברור לכול שאם מקבלים תרומה גדולה מאדם מסוים, אי אפשר יהיה להשיב את פניו ריקם. זאת היתה כוונתי המקורית, והרחבתו של דדי היתה, לדעתי, מבורכת, אם כי, כעורך דין אני יכול לומר שאפשר למצוא דרכים רבות לעקוף את ההגבלות. אפשר רק לציין שהחוק נכנס לתוקף תשעה חודשים לפני המועד הקובע, ועד אז אפשר לאסוף המון תרומות.

אין ספק שבכל מערכת, וגם בפריימריס, יש יתרון לדמויות מוכרות. אורי אור הוא אלוף במיל", ולכן צריך להוציא הרבה פחות כסף מאדם לא מוכר; אם חיים יבין או אורי מלמיליאן היו מחליטים להציג מועמדות בפריימריס, היה להם סיכוי טוב. גם לחברי הכנסת יש סיכוי טוב לשוב ולהיבחר.

הבעיה העיקרית היא ניהול מופקר של המפלגות בנושא הכספי, ופוליטיקאים שמוכנים לשלם הרבה כסף תמורת האשליות שמוכרים להם הפרסומאים. במערכת בחירות באים משרדי הפרסום ויכולים לשכנע שבמיליון דולר אפשר להכניס גמל לכנסת, והמחירים עולים. תשדיר הטלוויזיה שעלה בעבר 1,000 דולר לדקה, יעלה למפלגה כיום 30,000-40,000 דולר.

מפלגה מחזיקה סניפים מיותרים, פעילים מיותרים, משרדים מיותרים, ומשלמת כפול לכל מיני דברים מיותרים, ואחר כך בוכה שדרושה לה תקופת הסתגלות. מה זאת אומרת הסתגלות? הרי עסק פרטי בשיטת ניהול כזאת היה פושט את הרגל. מפלגה אינה אבקת חלב לתינוקות או אנטיביוטיקה לחולים, והיא יכולה לקצץ בהוצאות - להחזיק פחות משרדים, פחות עסקנים, פחות פקידים, פחות פרסום ופחות אינצ'ים בעיתון, ולהחזיר לאט לאט את החובות.

אריק כרמון: אני רוצה לבקש מכם להתייחס אל התלות בין הנבחר לבין מממניו, ואל השלכותיה על המפלגות. חברי קונגרס אמריקאים, שמתחילים את הקמפיין להתרמה יום לאחר שנבחרו, מציינים שהמשמעת הסייעתית הולכת ומתפוררת. בישראל, שבה סדר היום הפוליטי עמוס כל כך, יש חשיבות רבה, גם מנקודת המבט הדמוקרטית, לסיעה, למשמעת הסייעתית, ולמצע שמציעה המפלגה לציבור. באיזו מידה מפורר התהליך של התלות במימון את הגושים הפוליטיים בעלי המשמעות לסדר היום הפוליטי?

דן אבנון: אני רוצה להוסיף לדיון ממד שלא עלה עדיין: אני מוצא את עצמי בעמדה מוזרה - לא מבחינתי, אלא לאור הדברים שנאמרו כאן - הגנה על הפוליטיקאים ועל הדמוקרטיה. מהשיח שהתנהל כאן יכול להיווצר הרושם שכל פוליטיקאי הוא רע, וכולם חשודים בדברים האיומים ביותר. הדמוקרטיה בנויה על אמון, על עלייתם של בעלי היכולת לעמדות השפעה, ואנו, המבקשים לתמוך בהליך הדמוקרטי, שואפים לחזק את הממד הזה של הדמוקרטיה. בשעה שעוסקים בשאלת הכסף נוטים להתבלבל, ולכן כדאי, לדעתי, להזכיר זאת.

הכסף הוא רק אחד ממכלול הממדים, שמשתלבים בסופו של דבר לכדי מסגרת שמאפשרת פעילות דמוקרטית עם כל המשתמע מכך. הכסף הוא ממד קובע, אבל לא בלעדי. הרי ידוע לכם שיש בקרבכם אנשים הגונים, גם אם אינם מסכימים תמיד בעמדותיכם, ואני כאזרח, כמו אזרחים רבים אחרים, מכבד זאת.

המשטר הדמוקרטי נסמך בעיקרון על אמון האזרחים השותפים לו. יסוד האמון הוא הגבול, ובמסגרתו מתנהלת הפעילות הדמוקרטית, בכל עלותה, קשייה, והחיוכים המתעוררים בה. המערכת בנויה להסדרת חיכוכים. קרה אצלנו משהו: נוצרו מערכות מקבילות לקביעת מנהיגות אפשרית לשיטה הדמוקרטית, והן אינן מתואמות. האזרח אינו ער להבחנות ביניהן, ומשליך את משגיהם של הפוליטיקאים ה"מושחתיים" בתחום המפלגתי גם אל חברי הכנסת הישרים. המערכת נתונה בשלב מעבר. שופט בית המשפט העליון, אהרון ברק, כינה חקיקה מסוימת "תקופה של מהפכה חוקתית", ואכן אין ספק שאנו נתונים במהפכה חוקתית שקטה גם בתחום הנורמות הבסיסיות הנוגעות לפעילות המפלגתית ולקביעת מועמדים, ואנחנו הולכים לקראת דפוסים שונים של הערכת מנהיגות במערכת הפוליטית בישראל. תקופת המעבר כרוכה בבלבול, ומקבלי ההחלטות מקרב חברי הכנסת צריכים, לדעתי, להתחשב בכמה עניינים:

כל עוד אין הסדר חוקי המתאם את שתי המערכות האלה - מערכת הבחירות לכנסת מחד, ומאידך הפריימריס במפלגות, שהתגבשו כנורמה שאינה מוגנת בחוק ונעשו למעין מובן מאליו - יש לקחת פסק זמן ולבחון היטב את ההסדרים הנוגעים לכל אחת מהן בנפרד. בבחירות הכלליות לכנסת יש להכליל אלמנט של ייצוג ישיר, וכפי שציין אורי אור, במחוז הבחירה יתמודד נציג של מפלגת העבודה מול נציג של הליכוד, למשל, ואז איני מוטרד משאלת התורמים. יהיו תורמים פה, ויהיו תורמים שם, אבל הקרב האמיתי יתנהל על קולותיהם של סך הבוחרים, ולא על קולותיהם של 2,000 או 3,000 בוחרים במחוז הבחירה המפלגתי. ואולם, בשלב של מהפכות יש ללכת בזירות, וייתכן שאין זה הזמן לעסוק בשינויים בחוק הבחירות לכנסת.

ישנה גם אפשרות אחרת. למפלגות ששוקלות להקים מחוזות בחירה אני מציע לשוב ולבחון את העניין: אם הן מעוניינות בבחירות ישירות, יש צורך בתיאום בין שיטת הבחירות הפנימית במפלגה לבין שיטת הבחירות הארצית, וכך תיווצר

התאמה בין התביעות לפיקוח על שיטת הבחירות במפלגה לבין התביעות לייצוג נאמן בכנסת. יש כמה אפשרויות, ולא זה המקום לפרטן.

בנוגע לתיקונים במימון למפלגות המתמודדות במערכת הבחירות לכנסת, הדו"ח של המכון הישראלי לדמוקרטיה, שמסתמך על המחקר שהכין ד"ר הופמן, כולל סדרת רפורמות שחורגות משאלות הנוגעות לעבר. עד כה עסקנו בדרך להתגבר על חובות העבר כדי ללכת קדימה, אבל איש לא אמר לאן בעצם הולכים. אזרחי מדינת ישראל אינם מתעניינים בחובות העבר, אלא בכיוון שאליו יובילו חברי הכנסת את המדינה. חברי הכנסת שעוסקים בחקיקה החשובה לא הבהירו איך יענה בעתיד חוק מימון המפלגות על צרכיה של המערכת הפוליטית בישראל, הנתונה בתמורה ובשינויים. אנחנו הצענו את הכיוון שאליו עלינו לפנות בסוגיה זו.

לא על עובדות נופלות דמוקרטיה, אלא על פרספציות של עובדות. כיום נתפסות העובדות כאילו המפלגות בישראל זוכות למימון הגבוה ביותר, פי כמה מכל מערכת בכל דמוקרטיה פרלמנטרית, כולל בארצות הברית, על כן, אני בהחלט תומך בתיקון לחוק מימון מפלגות, שיחייב את המפלגות להקצות חלק מהמימון לפעילות פרלמנטרית. ואולם, בשעת הדיון ברפורמות המוצעות עלינו לזכור כי יש קו גבול, וקו הגבול הוא האמון של אזרחי המדינה ביכולתה של הדמוקרטיה לשרת אותם נאמנה. קו גבול זה אינו מתגלה עד שחוצים אותו. מרגע שחוצים את הקו, תוכל הכנסת לטעון שהתכוונה לטוב, אבל אם הפרספציה היא שהכנסת מחוקקת עבור עצמה הטבות שלהן קבוצות אחרות אינן זוכות, אנו חוזרים אל נקודת המוצא.

הערות ביניים: הקמנו את הוועדה הציבורית, ויש בה מענה.

דן אבנון: לא אכנס לוויכוח, ורק אומר שהוועדה הציבורית אינה מענה מספיק לבעיות הרבות.

יצחק לוי: תדמיתם של חברי הכנסת אינה קשורה למימון מפלגות בלבד. היא קשורה למינויים פוליטיים, למה שקורה לכל ממשלה - לקראת סוף הדיון בתקציב קונים ארבעה-חמישה קולות בסכום מסוים. כך או אחרת, לא כדאי לערב בדיון הזה את הדיון בתדמיתם של חברי הכנסת.

אנחנו יכולים, לדעתי, לעסוק ברצינות רק במימון המפלגות. בדברנו על הפריימריס או על הבחירות לראשות הממשלה אנחנו מגששים באפלה; אין לנו די ניסיון, ואיננו יודעים איך יפתחו הדברים. איני בטוח שכל המפלגות יאמצו את הפריימריס, ואיני בטוח שהשיטה לא תפשוט את הרגל. כאשר החלו המפלגות לאמץ את שיטת המרכזים במקום הוועדות המסדרות היתה חגיגה במדינה. כולם עברו פתאום למרכזים, וחשבו שזה השיא. והנה, פתאום מתברר שהשיטה הושחתה לגמרי, ועכשיו אנחנו מחפשים שיטה אחרת, ומי יודע אם גם היא לא תידרדר לשחיתות. אני מסכים כי החוק מאוד פרוץ. היה ניסיון אמיתי ונכון של ועדת חוקה חוק ומשפט, והחוק יגביל אולי במידה מסוימת, אבל הוא פרוץ.

המחוקק אינו יכול לנתק את הפוליטיקה מתלות. אין דבר כזה בעולם. הפוליטיקה היא תלות במהותה. אנחנו רוצים בפוליטיקה ישרה, טהורה ונקייה ככל האפשר, אבל אי אפשר לנתק את התלות ואי אפשר למנוע את קיומם של קבלני קולות. יש לנו חוקי שוחד, ועלינו לבחון את הדברים לפי אמות מידה של שוחד.

מימון המפלגות צריך לאפשר משטר של מפלגות. והרי אם יפשוטו כל המפלגות את הרגל, לא נשלח אותן הביתה, אלא ננסה לשקם אותן, מכיוון שהן דרושות לשלטון במדינה.

בבחירות האחרונות הייתי יו"ר מטה הבחירות במפלגתי, והכסף שנטל מאתנו בג"ץ, אני מרגיש כאילו נגזל ממני. המדינה לא התייחסה לבג"ץ ונתנה את הכסף למפלגות, והן בנו עליו את תקציבן, ופתאום נוצר משבר. אפשר לצייר בציבור את הדברים כשוד של הקופה, אבל אין זו אמת (לפחות בנוגע לחלק שלקח בג"ץ). יהיה זה יפי נפש לומר שאנו שודדים את הקופה, שהרי לא היתה כאן שחיתות, והכסף הוצא כמעט כדון, ורק לאחר מעשה בא בג"ץ ואמר שהדברים לא נעשו כדון. חוק מימון מפלגות כיום אינו שוויוני בעיקרו: לקראת הבחירות לכנסת ה-14 תקבל מפלגת העבודה 44 יחידות, והמפד"ל - 6 יחידות. כדי ליצור שוויון עלינו להתחיל מבראשית, ולתת לכל מפלגה 10 יחידות, למשל. הרי מפלגת העבודה בשלטון, ויש לה זמן רדיו וטלוויזיה פי כמה מלכל מפלגה אחרת (וודאי שיותר מלמפלגה שאינה מיוצגת בכנסת עדיין). אין די בתיקון זה או אחר כדי להגיע לשוויון. עלינו לשנות את הקונספציה, ולבנות חוק מימון מפלגות חדש לגמרי.

שלמה גוברמן: יש צדק באי הנחת בציבור כלפי המפלגות. ערפל כבד מרחף סביב הקונספציות של המפלגות, סביב מהותן ומהות המימון הממלכתי שלהן. הציבור (ולא הוא בלבד, אלא גם המומחים) אינו יכול לקלוט קונספציה ברורה וחד-משמעית. מפלגה משתתפת בבחירות לראשות הממשלה, לכנסת, לרשויות המקומיות, להסתדרות, למקומות עבודה גדולים ולאוניברסיטאות, ולכל מערכת בחירות יש מימון מסוג אחר, ולמעשה כל הכספים זורמים לקופה אחת - קופת המפלגה, והאינטראקציה בין המערכות השונות אינה ברורה.

לא ברור מהי המפלגה, איזו אישיות משפטית היא? האם היא גוף ציבורי או גוף פרטי? האם היא גוף ציבורי שנתון לביקורת של מבקר המדינה? והרי המבקר בוחן את ההוצאות בלבד, ובודק שלא חרגו מן המותר, ואין ביקורת של היעילות בניהול המפלגה ובניהול כספי הציבור.

התחלנו לעסוק בנושא המימון, מכיוון שנחרדנו מכך שמפעלים מימנו מפלגות (ואיני מדבר על ישראל, אלא על איטליה, למשל, ושם ראינו לאן זה מוביל). מהמימון הזה עברנו למימון מאוצר המדינה, וכעת אנו ניצבים מול מימון פרטי לפריימריס. אני חוזר ומתריע: זוהי שחיתות שאדם המכהן בממשלה או בכל משרה ציבורית אחרת יקבל תרומות לפריימריס במפלגה. אנו משחיתים את עצמנו למוות.

מוחמד כנעאן: אני מסכים במאת האחוזים לדבריו של מיכאל איתן על השחיתות הכרוכה בתרומות. אני חושב שיש מקום למנוע את תלותה של המפלגה בתורמים, והדרך לכך היא הגדלת יחידת המימון הציבורי. הוכח כי התרומות הלא מבוקרות והמופרזות גורמות לשחיתות, לגניבות ולבלגן שלם במפלגה, להאשמות, לרדיפות ולתככים. בנוגע לתרומות לבודדים בפריימריס, אני מסכים עם מוחמד ברקא ונעמי בלומנטל כי השכבות החלשות נפגעות. צריך להבטיח את השוויוניות בין המתמודדים, והתרומות צריכות להיות למפלגות, לא ליחידים. החוק כיום אינו יכול להבטיח שוויוניות.

יש, לדעתי, מקום לבדוק איך לגרום למפלגות להגיש את חשבונותיהן לביקורת של מבקר המדינה או של כל גוף אחר כדי למנוע שימוש לא יעיל בכספי המדינה. ולכן, כאמור, יש צורך להגדיל את יחידת המימון הציבורית ולמנוע את תלותו של הנבחר בתורם.

כרמל שלו: דיברנו על טוהר המידות ועל דמוקרטיה, על תורמים פרטיים ועל המדינה כמממנת, והייתי רוצה לעסוק ביחס בין המפלגה לבין המדינה שמממנת אותה, ומה מתחייב ממימון של המדינה דווקא. בנוגע לסוגיית השוויון, אם אנחנו אמנם מחוייבים לדמוקרטיה, אנחנו צריכים להיות מחוייבים לרבגוניות מרבית במסודות שבהם מקבלים החלטות. הרבגוניות צריכה לכלול את השכבות החלשות, את הפריפריה, את בני המיעוטים, את המגזר הערבי, ואת הנשים. את שאלת מימון המפלגות אנחנו צריכים לבחון גם באספקלריה של המנגנונים הקיימים לתיקון אי השוויון בנקודת המוצא, ולדאוג לכך שיהיה לנו שוויון בנקודת הסיום - שנראה בכנסת תמונה המשקפת, פחות או יותר, את הרכב האוכלוסיה בישראל.

האם מפלגה, שמקבלת מימון מכספי ציבור לפי חוק מימון מפלגות, יכולה לקבוע בתקנון שרק יהודים, למשל, זכאים להיות חברים בה או שרק יהודים יכולים להיבחר מטעמה? האם זה לגיטימי? או, האם המינה צריכה לממן מפלגה השולת מנשים זכויות פוליטיות בתקנון הקובע שרק גברים זכאים להיות חברים בה או להיבחר מטעמה? המפלגה ממומנת בכספי המדינה, ועליה לשמש גם כמכשיר לקידום השוויון והרבגוניות בחברה. צריך להיות מנגנון לחלוקה צודקת של העוצמה בין קבוצות אינטרסים שונות בחברה, בלי לקפח את הקבוצות החלשות. מנגנון של מימון ציבורי למפלגות יכול גם לשמש כמכשיר של העדפה מתקנת בקשר לתופעות של תת-ייצוג פוליטי, עד להשגת האיזון הנאות. ניתן, למשל, לעודד מפלגות לצרף נשים לשורות מועמדיהן באמצעות תמריץ כספי של יחידת מימון מוגדלת, לשם קידום השוויון.

מרדכי וירשובסקי: איני מייצג בדברי מפלגה, ובכל זאת צברתי ניסיון מחמש מערכות בחירות לכנסת ומשלוש מערכות בחירות לרשויות המקומיות. בצדק אמר יצחק לוי שאין שוויוניות בין המפלגות הגדולות והקטנות, ולפי המצב הנוכחי - לא יכול להיות. עלינו לבדוק את הדרכים לצמצום חוסר השוויון. התרומות, הניתנות מטבע הדברים בעיקר למפלגות גדולות, אינן משחיתות בלבד, אלא אף מגדילות את אי השוויון. אם זה היה תלוי בי, לא היתה שום תרומה למפלגות, לא מהארץ ולא מחו"ל, לא מגופים פרטיים ולא מגופים ציבוריים, וכל המימון היה בא מימון מפלגות ומדמי חבר. בגרמניה, אגב, נהוג שכל מפלגה הרוצה לקבל מימון מפלגות חייבת לגבות מחבריה דמי חבר, והייתי מנהיג זאת גם כאן.

איני מתנגד להגדלת המימון השוטף למפלגות ולהקטנת המימון לבחירות עד למינימום. המפלגות ידעו שבעוד ארבע שנים יהיו בחירות, ולא יבזבזו על כל מיני מנגנונים. כך, לדעתי, בריא וטוב. המימון לבחירות בזבזני ויוצר השחתה של האוויר, לכלוך וזוהמה.

אני בעד פריימריס. הרעיון טוב, אבל השיטה אינה טובה. אני מציע שוועדה תשב ותלמד איך לעשות פריימריס, וכאשר יהיו בידיה כמה שיטות של פריימריס, יש לחוקק חוק שיקבע שכל מפלגה רשאית להחליט אם לקיים או לא לקיים פריימריס, אבל אם היא מחליטה על פריימריס, עליה לנהוג לפי אחת מן השיטות האלה, הכוללות כמה עקרונות, והעיקרון המרכזי הוא השוויוניות.

לחבר כנסת או למועמד בפריימריס אסור לקבל תמורה או תרומה אינדיבידואליות מאנשים פרטיים, מכיוון שלמפורסם יותר ולמוכר יותר יהיו יותר תרומות ותרומות יותר גדולות. אם המפלגה החליטה לקיים פריימריס, עליה (וכדאי, לדעתי, לקבוע זאת בחוק) לחלק סכום מסוים לכל חבר, קטן כגדול, שרץ בפעם הראשונה; וכדי לצמצם את חוסר השוויון, חבר שנבחר בפריימריס וכבר היה בכנסת או ברשות המקומית לא יקבל בפעם הבאה השתתפות מהמפלגה.

דדי צוקר: אני מבקש בכל זאת, אף על פי שכמה מהמשתתפים אינם מסכימים עמי, להתעקש על הקביעה ששלוש-ארבע השנים האחרונות היו בבחינת מהפכה בחיי המפלגה, באופן ניהולה, ובזיקה בינה לבין המדינה. אחדים מהדוברים דיברו כאילו אין נקודות להשוואה, ואחדים אף התעלמו לגמרי (מחוסר ידיעה או מטעמי נוחות) מכמה תמורות מפליגות. איני יודע בדיוק לאן יובילו התמורות, אבל אין ספק שהן מהפכה עצומה בהשוואה לעבר.

ניקח, למשל, את המפד"ל ואת מפלגת העבודה - שתי מפלגות היסטוריות: האיסור על פעילות כלכלית של המפלגות הוא שינוי מרחיק לכת למפלגות מסוגן. מדובר בתמורה מהפכנית, ואין יסוד לטענה שהכול פרוץ. בואו נעזוב לרגע את שאלת המחיר - האם הפיצוי יהיה הוגן או לא - ונתרכז בשינוי המהותי באופן תפקודה של המפלגה: המפלגות יהיו מחוייבות לתפקד במונחים של מותר ואסור, וההתעלמות מכך היא בורות, וחמור מכך (ובייחוד בפורום אקדמי) - נובעת מההנחה שהמפלגות הן לנצח ארגון מוכתם, מושמץ, לא ראוי, וביסודו של דבר מטונף מבחינה אתית, מבחינה מוסרית.

נאמר כאן שאין בעיה לעקוף את האיסורים ואת המגבלות שהטלנו על הפריימריס. ראשית, יש בעיה, ודי אם נזכיר את חובת הדיווח; ושנית, לפני שהיו האיסורים וההגבלות לא זו בלבד שלא היתה בעיה לעקוף, היה אף עידוד לכך. האם יוכל מי מכם לציין שיטה שאי אפשר לעקוף? אנו מגיעים כאן לרמה של שקיפות שמעולם לא העזה המדינה לחייב בה גופים וולונטריים, וודאי שלא מפלגות.

המפלגה נכנסת עכשיו לעצמותיו של היחיד שמתמודד בתוכה. זוהי תעוזה גדולה, והיא התאפשרה בשל השינוי באיזון בין התרומות. לתרומה של המדינה יתרון ניכר על פני תרומותיהם של יחידים או של גופים כלכליים, וזוהי ההצדקה להתערבות עמוקה.

נשאלה כאן השאלה לאן הולכים. אנחנו מתנתקים מן הדפוס ההיסטורי שהכרנו, שבו היה הגבול בין המפלגה והעסקים מטושטש, ומערכת הזיקות יצרה פגמים אתיים קשים; אנחנו נפרדים מהמודל הזה, ומעצבים מודל אחר, שבו יש הבחנה - לא מושלמת, אבל הרבה יותר מרשימה - בין עסקים לבין פוליטיקה, בין כסף של יחיד לבין פוליטיקה. המודל הזה אינו מונע לגמרי את התלות בין הנבחר לבין המפעל, אבל הוא מערים עוד מכשולים בדרכה. מדובר בתמורות בתחום האתי. לא עסקנו במתן הזדמנויות שוות, מכיוון שהלחץ העיקרי על המחוקק היה בתחום האתי. ב-15-10 השנים האחרונות הפעיל עלינו הציבור לחצים כבדים, שערערו את הלגיטימציה של המפלגה, וסיכנו, לדעתי, את המשטר לטווח הארוך. ייתכן שהפריימריס יהיו שיטה לעשירים ולמפורסמים בלבד, ועלינו לדאוג שלא יהיו כאלה. ייתכן שעיקר הלחצים על המחוקק יהיו מעתה למתן הזדמנויות שוות.

אני רוצה עוד להוסיף כמה דברים על משקלו של הכסף במערכת בחירות: נשמעו כאן כמה מיתוסים, ואני מבין שפרסומאי או אדם שבא מן החוץ יכולים לייחס לכסף כוח של ממש בתהליך הבחירות. ואולם, ראשית, ההצבעה במדינת ישראל (וכוונתי למפלגות ולא ליחידים) היא הצבעה עם מרכיב אידאולוגי בולט מאוד, גם אם לא בלעדי. הבחירות נערכות על סוגיות אידאולוגיות מובהקות; שנית, רק מי שהתמודד בבחירות יודע כי ככל שגדל סכום הכסף המושקע, הולכת ומצטמצמת ההשפעה השולית של הכסף. מי שחושב שלכסף תפקיד מרכזי בבחירות אינו יודע דבר על התנהגותו של הבוחר. יש, כמובן, סף מסוים הדרוש כדי להגיע לחשיפה, אבל שאר הכסף אינו מיועד לזה, אלא לעניינים שהזכיר מיכאל איתן. אין ממש בטענה שבמיליון דולר אפשר להכניס כל אחד לכנסת, ולכל הפחות יש הוכחות לשני הכיוונים: היו מפלגות, קטנות וגדולות, שנכנסו לכנסת על גליו של מסר אידאולוגי ולמרות מחסור בכסף. עיקר חשיבותו של הכסף אינה בכך שהוא מגדיל את הסיכוי להיבחר, אלא בתחום האתי, מכיוון שעיקר הבעיה היא השפעתו של הכסף על האתיקה של התורם ושל הנבחר.

אריק כרמון: אני מבקש, לסיום, להעיר כמה הערות: ראשית בנוגע לקליינט העיקרי, הבוחר. ההערה המשמעותית ביותר, לדעתי, נאמרה בראשית הדברים - אנחנו נמצאים בשלב מעבר, ורבות מן ההנחות שהועלו כאן זקוקות להוכחה בשטח עדיין. אני מסכים כי החקיקה שהתבצעה בשנים האחרונות היתה מהפכנית, אבל כולנו מצפים לתגובה של הבוחר ואיננו יודעים איך ינהג, וכשם שישנה הנחה שלכסף יהיה תפקיד מכריע, אפשר להניח שתפקודו של הנבחר ונקיין כפיו יהיו המפתח גם במציאות שבה האידאולוגיה דומיננטית כל כך. יש, אם כן, סוגיות רבות פתוחות לגמרי, ועד שלא ייחשפו לבעיית השוויון, הן יוסיפו להטרידנו.

הערה שנייה, בנוגע למפלגות, ברור לגמרי שבמדינת ישראל חלים תהליכי דמוקרטיזציה מהפכניים, וגם אם הם באים כלחץ מלמטה או מלמעלה, הם משנים דפוסים רבים בהתנהגות הפוליטית. אם יורשה לאיש אקדמיה להציע לפוליטיקאים: במשטר דמוקרטי בכלל, ובדמוקרטיה פרלמנטרית בפרט, המפלגה היא אבן היסוד של הדמוקרטיה. לעתים נוח להטיח בוך במפלגה, אבל יש בזה כדי לקעקע את היסודות האלה. ולכן, בין ההמלצות שהצענו נכללות גם כמה הצעות הנוגעות לחלוקת התקציב שמעניקה המדינה בין המפלגה לבין הכנסת.

אני מודה לכולכם על השתתפותכם בדיון, ערב טוב.

